

Manors, Palaces and Gardens of Kętrzyn County in Warmia and Mazury – Present Condition and Ownership Structure

Katarzyna Ruszczycka

Założenia dworsko/
/pałacowo-
-ogrodowe powiatu
kętrzyńskiego,
województwo
warmińsko-mazurskie
– stan zachowania,
struktura własności

Key words: manor and palace gardens, Kętrzyn county, East Prussia, cultural landscape, conservation of historic gardens, restoration, present condition, ownership structure

Introduction

A garden is an idealized form of nature and a symbolic representation of paradise. It is shaped by the local climate, plant cover, materials, the local economy and cultural patterns. In a historical context, it epitomizes the unique culture of a given place in time. Gardens are landscapes which have been shaped by an architect and assigned a new meaning through the symbolic dimension of plants, structures and the local context [Zachariasz 2007].

Manor and palace gardens of the former East Prussia testify to the region's turbulent history. The former East Prussia, which presently constitutes the northern part of the Polish Region of Warmia and Mazury, was once inhabited by the Prussian tribe of Bartians who founded the town of Rast. In the early 14th century, the town was renamed Rastenburg by the Teutonic Knights who conquered the region. Rast – Rastenburg was granted city rights in 1357, and its name remained unchanged until 1946. In the mid 14th century, the Teutonic knights built a castle in Rastenburg and surrounded the city with fortified walls. In the 19th century, the construction of a railway line connecting Rastenburg

with Königsberg contributed to the town's rapid development. In 1818, Rastenburg became the capital city of the county.

The Kętrzyn county borders the Great Masurian Lake District, the Masurian Lakeland and the Sępopol Plain, and it covers five municipalities of Kętrzyn, Reszel, Korsze, Srokowo and Barciany. In the north, it directly borders the Russian Kaliningrad Oblast. This location contributes to the unique climate, physiological and hydrological conditions, scenery and cultural patterns of Kętrzyn county.

Numerous lakes and extensive forests growing over undulating terrain are the natural landmarks of the Region of Warmia and Mazury. The area is also characterized by a unique cultural landscape whose beginnings date back to the establishment of the Warmia Bishopric and the Teutonic conquests of the 13th and 14th centuries [Knercer 1999]. Picturesque palaces and manors played a very important role in the historical landscape of East Prussia. They were often surrounded by parks and utility buildings with a unique architectural design. Throughout the centuries, the local manors, palaces and gardens constituted distinctive landmarks in the region's largely agricultural setting, and together with towns and villages, they contributed to the formation of a unique cultural landscape [Jackiewicz-Garniec, Garniec 2001].

The development of landed estates in East Prussia was significantly influenced by the Thirteen Years' War

Słowa kluczowe: założenia dworsko/pałacowo-ogrodowe, powiat kętrzyński, Prusy Wschodnie, krajobraz kulturowy, ochrona zabytkowych ogrodów, rewaloryzacja, stan zachowania, struktura własności

Wprowadzenie

Ogród to idealizowana forma natury i zarazem symboliczna postać raju. Jego postać uwarunkowana jest zarówno klimatem, roślinnością, materiałami, jak i lokalną sytuacją ekonomiczną oraz wzorcami kulturowymi. W aspekcie historycznym stanowi zapis wyjątkowości kultury w danym czasie i miejscu. Ogrody to stworzone przez projektanta krajobrazy, którym nadano nowe znaczenie przez symboliczny wymiar roślin, budowli oraz kontekst [Zachariasz 2007].

Niezwykle silnie osadzonymi w miejscu i czasie są ogrody dworskie i pałacowe dawnych Prus Wschodnich. Obecnie tereny te znajdują się w północnej części województwa warmińsko-mazurskiego, niegdyś zamieszkiwane przez pruskie plemię Bartów, dla których najważniejszym grodem był Rast. Tam też Krzyżacy na początku wieku XIV założyli swoją osadę. W 1357 roku nadano Rastenburgowi (nazwa funkcjonowała do 1946 r., dziś – Kętrzyn) prawa miejskie. Od połowy XIV wieku zaczęto otaczać miasto murem oraz zbudowano zamek. W wieku XIX Rastenburg zaczął się dyna-

micznie rozwijać, co bezpośrednio wiązało się z budową linii kolejowej Rastenburg – Królewiec. W 1818 r. miasto zostało siedzibą powiatu.

Powiat kętrzyński usytuowany na pograniczu Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, Pojezierza Mazurskiego oraz Niziny Sępopolskiej obejmuje swym zasięgiem pięć gmin: Kętrzyn, Reszel, Korsze, Srokowo oraz Barciany. Północna część powiatu graniczy bezpośrednio z Rosją – Obwodem Kaliningradzkim. Położenie to cechuje się specyficznymi uwarunkowaniami klimatycznymi, fizjograficznymi, hydrologicznymi, krajobrazowymi oraz kulturowymi.

Krajobraz naturalny Warmii i Mazur charakteryzują liczne jeziora oraz rozległe lasy porastające pofalowany teren. Jednak na wyjątkowość tego regionu wpływa coś jeszcze. Jest to specyficzny krajobraz kulturowy, na którego obraz w dużej mierze składa się sieć osadnicza sięgająca XIII–XIV-wiecznej krzyżackiej i biskupiej kolonizacji [Knercer 1999]. W bogatym krajobrazie historycznym dawnych Prus Wschodnich szczególnie rolę odgrywały malowniczo sytuowane pałace i dwory. Często otaczał je park, a nieopodal znajdowały się interesujące pod względem architektonicznym zabudowania gospodarcze. Przez stulecia założenia dworsko/pałacowo-ogrodowe pełniły niezwykle ważną rolę w pejzażu rolniczym, współtworząc obok miast i wsi krajobraz kulturowy tej krainy [Jackiewicz-Garniec, Garniec 2001].

Na rozwój majątków ziemskich na terenie Prus Wschodnich znaczący wpływ miała wojna trzynastoletnia (1453–1466). To za jej przyczyną na teren Państwa Zakonnego przybyli liczni przedstawiciele rycerskich rodzin z terenu Niemiec. Do najsilniejszych wśród rodów pruskich związanych z terenami powiatu kętrzyńskiego należały takie nazwiska jak: von Schlieben, von Rautter, von der Groeben, von Lehndorff i zu Eulenburg, Dönhoff, Kunheim [Sikorski 1983]. Zamożni właściciele ziemscy szczycili się dużą liczbą posiadłości, a tym samym zespołów rezydencjalno-parkowych [Knercer, Zwierowicz 1997].

Charakterystyka ogrodów dworskich i pałacowych powiatu kętrzyńskiego

Zabytkowe obiekty architektoniczne, ale także ogrody oceniane są z punktu widzenia walorów historycznych i artystycznych. Pozwala to na objęcie ich profesjonalną ochroną konserwatorską, lecz tylko wtedy, gdy zakwalifikowane zostaną do grupy obiektów podlegających takiej ochronie jak wpis do rejestru zabytków [Mitkowska, Łakomy 2008].

Zasób związany z zabytkowymi założeniami dworsko/pałacowo-ogrodowymi Polski, wpisanymi do rejestru zabytków (według danych KOBiDZ)¹ wynosi: parki dworskie –

(1453–1466) during which German nobles settled in the State of the Teutonic Order. Kętrzyn county became the home of prominent Prussian noble families, including von Schlieben, von Rautter, von der Groeben, von Lehndorff, zu Eulenburg, Dönhoff and Kunheim [Sikorski 1983]. Wealthy magnates owned vast land holdings, including residences and parks [Knercer, Zwierowicz 1997].

Characteristic features of estate gardens in Kętrzyn county

Architectural monuments and gardens are sites of great historical and artistic value. Landed estates have to be listed in the register of historical monuments to be entitled to statutory protection and to be included in professional conservation programs [Mitkowska, Łakomy 2008].

According to the National Heritage Board of Poland¹, 3182 manor parks and 1945 palace parks have been listed in the national register of historical monuments [Sikora 2010]. According to a source publication of the National Heritage Board of Poland entitled *Historic Parks and Gardens of Poland* [Parki i ogrody zabytkowe w Polsce 1991, supplemented in 1994], 9182 parks had been inventoried and around 5430 sites had been listed in the register of historical monuments by 1993.

The list of historic gardens features 5859 manor gardens and 2267 palace gardens [Michałowski 1992].

The discrepancy in the above-named census data amounting to 303 sites is linked to dynamic, complex, and often unclear changes resulting in differences in how data is collected, stored and used.

Michałowski's tabulation indicates 386 historic gardens in the former Olsztyn voivodeship, whereas 670 such sites are currently listed in the Region of Warmia and Mazury [Michałowski 1992]. Today, Kętrzyn county contains approximately 100 manors and palaces with gardens. Their number could be higher because analyses of source materials reveal the presence of unknown sites that have ceased to exist and remain as mere historical fact. According to data from 2013 supplied by the Regional Heritage Board of Olsztyn, Kętrzyn county hosts 35 palace and manor parks that have been listed in the register of historical monuments. The constituent municipalities have the following numbers of estate parks and gardens: Kętrzyn – 18, Korsze – 12, Barciany – 10, Srokowo – 9, Reszel – 4.

The majority of estates in Kętrzyn county are accompanied by relatively small parks and gardens whose land area ranges between 4 and 6 hectares. The largest park spanning 100 ha is situated in Drogosze, and other extensive estates are found in Łężany and Jegławki (15 ha each), Brzeźnica (10 ha) and Arklity (8 ha).

Palace and manor gardens were nestled within larger landscapes including open and municipal landscapes. They are vital elements that make up the unique landscape of a region or microregion. The protection of sites that are isolated from their surroundings does not contribute to the preservation of local natural and cultural heritage. Regardless of its artistic value, the local landscape determines the identity of a given population inhabiting a particular area [Mitkowska, Łakomy 2008].

The spatial and functional layout of landed estates is a characteristic element of the cultural heritage of the Region of Warmia and Mazury. Two predominant types of estates can be identified, but numerous variations exist. In the most popular arrangement, the main residence, administrative and service buildings occupied different parts of the same courtyard. The palace or the manor bordered one side of the enclosed courtyard. The main courtyard entrance was situated directly opposite the palace, and the driveway was lined with service buildings on both sides. In some cases, the courtyard and service buildings were situated parallel to the road, and the entrance was located on the side of the main residence. The park or garden occupied the space between the palace and a lake, river or stream [Knercer 1999]. This spatial layout is found in the estates of Główny (Fig. 1), Kałki, Parcz and Kały.

3182, parki pałacowe – 1945 [Sikora 2010]. Według pozycji „Parki i ogrody zabytkowe w Polsce” [1991, wraz z suplementem z 1994] do 1993 roku spisem objęto 9182 parki, z czego około 5430 wpisano do rejestru zabytków. Struktura ogrodów zabytkowych przedstawiała się tu następująco: 5859 – ogrody dworskie, 2267 – pałacowe [Michałowski 1992].

Różnica pomiędzy dwoma powyższymi spisami wynosząca 303 obiekty związana jest z dynamicznymi niekorzystnymi zmianami zachodzącymi w założeniach, doprowadzającymi w konsekwencji do zaniku ich układów.

Spis Michałowskiego podaje ponadto, iż na terenie byłego województwa olsztyńskiego znajdowało się 386 założeń ogrodowych. Na obszarze obejmującym nowe województwo warmińsko-mazurskie wykazano 670 założeń ogrodowych [Michałowski 1992]. Według obecnego stanu badań liczba wszystkich założeń dworsko/pałacowo-ogrodowych powiatu kętrzyńskiego oscyluje wokół wartości 100. Liczba ta może być jednak jeszcze większa. Wciąż odkrywane są w materiałach źródłowych niezbadane dotąd ogrody, stanowiące obecnie już jedynie fakt historyczny, nie mając odzwierciedlenia w terenie. WUOZ Olsztyn (stan na rok 2013) podaje, iż w powiecie kętrzyńskim znajdują się 53 parki przy pałacach i dworach wpisane do rejestru zabytków. Zasób zabytkowych ogrodów dworskich i pałacowych w poszczególnych

gminach przedstawia się następująco: Kętrzyn – 18 parków, Korsze – 12, Barciany – 10, Srokowo – 9, Reszel – 4.

Założenia ogrodowe na omawianym terenie charakteryzują się przeważnie niedużymi obszarami. Najczęściej są to kilkuhektarowe parki, których wielkość oscyluje pomiędzy 4–6 hektarami. Istnieje jednak kilka obiektów znacznie przekraczających średnią dla powiatu. Wyjątkowo duży park znajduje się w Drogoszach, zajmuje on około 100 hektarów, kolejne co do wielkości w Łężanach i Jegławkach – 15 hektarów, w Brzeźnicy – 10 hektarów, w Arklitach – 8 hektarów.

Ogrody dworskie i pałacowe lokalizowane były zawsze w konkretnych przestrzennych kontekstach krajobrazowych, na przykład w krajobrazie otwartym, a także w miastach. Stanowią znaczące elementy budujące kompozycję obszarów pejzażowych regionu czy mikroregionu. Ochrona obiektów oderwanych od otaczającego je krajobrazu nie przynosi pożądaných efektów w przypadku dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, a należy zauważyć, iż to właśnie krajobraz, bez względu na wartość artystyczną, decyduje o tożsamości grup ludności konkretnych terytoriów [Mitkowska, Łakomy 2008].

Istotnym elementem dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur są zatem charakterystyczne dla tej krainy układy przestrzenno-funkcjonalne majątków ziemskich. Za

najpopularniejsze uważa się ich dwa typy, mające jednak liczne odmiany.

Najczęściej występującym układem był ten, gdzie rezydencję sytuowano w obrębie jednego dziedzińca z budynkami inwentarskimi i gospodarczymi. Pałac lub dwór domykał z jednej strony dziedzińiec zabudowań inwentarskich. Wjazd na dziedzińiec umieszczano na wprost pałacu lub dworu, pomiędzy budynkami gospodarczymi. Istniały również przypadki, gdzie podwórze z zabudową gospodarczą położone były równolegle do osi drogi. Wjazd znajdował się wówczas przy jednej z bocznych elewacji siedziby. Park rozciągał się na ogół pomiędzy elewacją ogrodową pałacu a jeziorem, rzeką lub strumieniem [Knercer 1999]. Przykładem takiego układu są między innymi majątki: Główny, Kałki, Parcz, Kąty.

Drugi typ założeń charakteryzuje się układem, w którym rezydencja znajduje się wewnątrz parku i jest z nim ściśle związana. Zabudowa podwórza gospodarczo-inwentarskiego pozostaje oddzielona od podwórza gospodarczego podjazdem lub kurtyną z drzew. Dojazd do rezydencji prowadzi przez podwórze gospodarcze lub jest z niego wyodrębniony. W kompozycji parku eksponowano piękno i różnorodność naturalnego krajobrazu, sadzono głównie rodzime gatunki roślin, choć zdarzały się również nasadzenia introdukowane takich gatunków jak: tulipanowiec (*Liriodendron* L.), miłorząb japoński

Fig. 1. Spatial and functional layout of the estate in Głowbity – type 1
(source: own study based on messtischblatt)

Ryc. 1. Układ przestrzenno-funkcyjny majątku w Głowbitach – typ pierwszy
(źródło: opracowanie własne na podstawie messtischblatt)

Fig. 2. Spatial and functional layout of the estate in Drogosze – type 2
(source: own study based on messtischblatt)

Ryc. 2. Układ przestrzenno-funkcyjny majątku w Drogoszach – typ drugi
(źródło: opracowanie własne na podstawie messtischblatt)

Fig. 3. Composition of garden palaces complex in Arklity (messtischblatt)
(source: <http://igrek.amzp.pl>)

Ryc. 3. Układ kompozycyjny założenia w Arklitach (messtischblatt)
(źródło: <http://igrek.amzp.pl>)

In the second type of estate, the palace or manor was situated inside the park, whereas administrative and service buildings were separated from the central courtyard by a driveway or a belt of trees. The main driveway to the residence building intersected the courtyard or constituted a separate trail. The role of the park was to emphasize the beauty and diversity of the natural landscape. Gardeners planted mostly native plant species, but foreign taxa were also introduced, including the tulip tree (*Liriodendron* L.), ginkgo (*Ginkgo biloba*), white pine (*Pinus strobus* L.), western yellow pine (*Pinus ponderosa*) and European black pine (*Pinus nigra* Arn.) [Knercer 1999]. Estates of the type are found in Drogosze (Fig. 2), Łężany, Skandławki, Nakomiady and Rodele.

The majority of estate gardens in Kętrzyn county were founded in the 19th century in the form of landscape parks. The most characteristic examples can be found in Kałki, Kały and Łężany. The layout of the garden in Arklity (Fig. 3), which was created in the 18th century as a landscape park, is also reminiscent of the natural habitat.

Palace and manor gardens in Warmia and Mazury are somewhat different from landscape parks in other countries. Landscape architects made the natural landforms an integral part of their design, and the territory of Warmia and Mazury is characterized by significant variations in altitude. Every design required a highly individualized approach, which is why local parks and

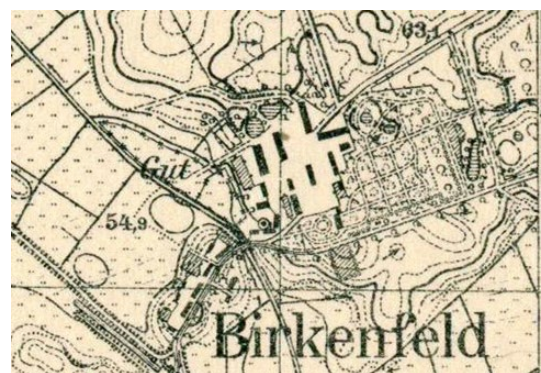

Fig. 4. Open landscape in Wajsznorach (photo by K. Ruszczycka, 2014)

Ryc. 4. Krajobraz otwarty założenia w Wajsznorach (fot. K. Ruszczycka, 2014)

Fig. 5. Composition of garden palaces complex in Brzeźnica (messtischblatt) (source: <http://igrek.amzp.pl>)

Ryc. 5. Układ kompozycyjny założenia w Brzeźnicy (messtischblatt) (źródło: <http://igrek.amzp.pl>)

(*Ginkgo biloba*), sosna wejmutka (*Pinus strobus* L.), sosna żółta (*Pinus ponderosa*), sosna czarna (*Pinus nigra* Arn.) [Knercer 1999]. Przykład stanowi tu założenie: Drogosze (ryc. 2), Łężany, Skandławki, Nakomiady, Rodele.

Większość historycznych ogrodów powiatu kętrzyńskiego powstała w wieku XIX i od początku kształtowana była w formie parków krajobrazowych – Kałki, Kąty, Łężany. Kompozycje swobodną ma również założenie w Arklitach (ryc. 3), powstałe już w XVIII wieku i projektowane w duchu parku krajobrazowego.

Ogrody dworskie i pałacowe na terenie Warmii i Mazur różnią się nieco od tych zakładanych w stylu krajobrazowym poza granicami Polski. Powodem odmienności było wykorzystanie w projektach naturalnego ukształtowania terenu, które cechują duże deniwelacje. Warunki terenowe wymusiły indywidualne podejście do projektowanych założeń, co z kolei spowodowało dużą różnorodność form założeń ogrodowych. Projektanci stosowali charakterystyczny podział wnętrza, gdzie jedną trzecią powierzchni zajmowały powierzchnie trawiaste, a pozostałe dwie trzecie powierzchnie zadrzewione [Siewniak, Mitkowska 1998]. Parki Warmii i Mazur miały liczne otwarcia widokowe oraz szpalery graniczne wzdłuż dróg łączących folwarki. Istotnymi elementami dla ówczesnych kompozycji założeń były włączane do nich cmentarze rodowe oraz wychodzące poza

granice parku, otaczające majątki krajobrazy otwarte [Knercer 2002]. Przykładem tak komponowanego krajobrazu rolniczego jest założenie w Wajsznorach (ryc. 4).

Wśród ogrodów dworskich i pałacowych powiatu kętrzyńskiego wyróżnić można także założenia powstałe w wieku XVII i XVIII, a następnie przekształcone. Mają one nadal czytelny układ w formie regularnej bądź jego elementy, choć z biegiem czasu ogrody te przybrały formę krajobrazową. Tak kształtowanymi założeniami są: Brzeźnica (ryc. 5), Drogosze, Garbno (gmina Korsze).

W Prośnie według zachowanego projektu Józefa Narońskiego ogród pierwotnie ukształtowany był w formie regularnej, dostosowany do konfiguracji terenu. Brak jest informacji mówiących, kiedy regularny ogród został przekształcony, zgodnie z panującą od drugiej połowy XVIII wieku modą, w park krajobrazowy.

Materiały źródłowe wskazują, iż forma geometryczna mogła znajdować się również w parkach w Tołkinach, Jegławkach, Nakomiadach. Część geometryczna układu kompozycyjnego zwykle łączyła się tu z fragmentem naturalnym ogrodu. Nadal widoczne nawarstwienia stylowe stanowią o bogatej i często skomplikowanej historii tych obiektów.

Dwudziestowieczne tendencje w rozwoju sztuki ogrodowej miały swe odzwierciedlenie na Warmii i Mazurach w postaci założeń o charakterze *villa rustica*², gdzie park ota-

czał siedzibę zarządcy, na przykład w Banaszkach i Świętym Kamieniu.

Dużym problemem w ukazaniu początków kształtowania się sztuki ogrodowej tych terenów jest brak materiałów źródłowych, które w trakcie licznych działań wojennych przetrwały przez te ziemie zaginęły lub zostały zniszczone [Gräfin zu Dohna 1993].

Stan zachowania i struktura własności zabytkowych ogrodów dworskich i pałacowych powiatu kętrzyńskiego

Druga wojna światowa bez wątpienia była okresem mającym największy wpływ na stan zachowania majątków ziemskich Prus Wschodnich. Okres powojenny zwiastował koniec ery świetności założeń, które po 1945 roku zaczęły zmagać się z wieloma problemami. Na terenie powiatu kętrzyńskiego, w przeciwieństwie do innych części Polski, wojna obeszła się dość łaskawie z pałacami i dworami. Znaczna ich liczba została jedynie pozbawiona wyposażenia – ograbiono je, nie niszcząc przy tym zabudowy czy parków. Działające wówczas w majątkach ziemskich gospodarstwa rolne kie-

gardens differ considerably in their spatial layout. The designed gardens had to conform to a strict planning system where grasses accounted for one-third of the area and trees occupied the remaining two-thirds of the territory [Siewniak, Mitkowska 1998]. The parks of Warmia and Mazury had numerous vantage points, which offered a panoramic view of the surrounding countryside. Tree lines separating the main residence from the surrounding farm and service buildings were a characteristic feature of German garden design. Many estates incorporated family cemeteries, and they were often surrounded by open landscapes which extended beyond the confines of the park [Knercer 2002]. The estates in Wajsznory (Fig. 4) serve as examples of this spatial layout.

In Kętrzyn county, many estates developed in the 17th and 18th centuries have undergone significant changes during following decades. Their original, strictly planned design is still visible today, but over time, those parks took on a more natural form. The consequences of such changes can be observed in the estates of Brzeźnica (Fig. 5) Drogosze, Prosna and Garbno (municipality of Korsze).

According to source materials, the parks in Nakomiady, Tołkiny and Jegławki had been originally designed following a classic square or rectangular configuration, and adapted to the terrain. Artificially sculpted segments often merged with natural

fragments of the garden. Different stylistic layers testify to the rich and often turbulent history of those sites.

The 20th century witnessed the emergence of the *villa rustica*² concept in garden design where the estate manager's residence was surrounded by a park. In Warmia and Mazury, this type of arrangement is represented by the estates of Banażki, Święty Kamień and Gierłoż.

The original garden design concepts in the Kętrzyn area are difficult to trace due to the scarcity of source materials which were lost or destroyed during numerous wars fought on this territory throughout history [Gräfin zu Dohna 1993].

Present condition and ownership structure of historic estate gardens in Kętrzyn county

World War II took a heavy toll on the condition of landed estates in East Prussia. The post-war period marked the end of the era of stately homes which, after 1945, began to struggle with many problems. In comparison to other Polish regions, the manors and palaces of Kętrzyn county were far less affected by the destruction of war. Many of them were looted, but the original buildings and gardens were left relatively undamaged. Landed estates were turned into farms, which were managed by former land keepers or im-

migrants who flocked to the region as the result of post-war resettlement schemes. The estate in Kalki was one of the few properties that were tended to with care, but its condition rapidly deteriorated. Landed estates were frequently looted and devastated, in particular deserted properties which had been damaged beyond repair. The sites that had been preserved, and in livable condition were converted into offices or residential quarters. Some of them, such as the manor in Silginy, were turned into holiday resorts for children [Knercer 1999].

On 1 January 1949, State-Owned estates, including State-Owned Lands, the National Plant Breeding Institute and the National Horse Breeding Institute, were merged and transformed into State-Owned Farms. The aim of the collectivization program was to create profitable, high-output farms that would supply civilians and the army with staple agricultural commodities. The structure of segregated estates was frequently modified in successive years. Uninhabited and partially inhabited estates were placed under the permanent custody of State-Owned Farms [Łach 1993]. Noble houses and manors were converted into multi-family buildings, apartments and offices for farm employees. Courtyards, farm and service buildings were refurbished and upgraded, and their original functions were preserved. The Socialist era exacted the heaviest toll on parks and gardens. Old park trees were cut down and used as

rowane były przez przedwojennych zarządców lub ludność napływową znajdującą się na tych obszarach w wyniku powojennych migracji i przesiedleń. Nieliczne z założeń, np. Kalki, miały dobrą opiekę, która odzwierciedlała się w ówczesnej kondycji majątku. Sytuacja uległa jednak dosyć szybko radykalnej zmianie. Pałace, dwory i parki były ofiarami notorycznych dewastacji. Najczęściej łupem grabieżców jako pierwsze padały te pozostawiane bez opieki – uszkodzone, nienadające się do remontu. Zachowane w dobrym stanie technicznym pełniły funkcje biurowe lub mieszkalne. Niektóre jak np. Silginy były miejscem wakacyjnych kolonii dla dzieci [Knercer 1999].

1 stycznia 1949 roku gospodarstwa państwowe takie jak Państwowe Nieruchomości Ziemskie, Państwowy Zakład Hodowli Roślin, Państwowy Zakład Chowu Koni połączono i przekształcono w Państwowe Gospodarstwo Rolne. Miały one stanowić wysokoprodukcyjne i wysokorentowne przedsiębiorstwa, których głównym celem było zaopatrywanie ludności i wojska w podstawowe artykuły rolne. W kolejnych latach dokonywano wielokrotnych rewizji prowadzonych wcześniej segregacji majątków ziemskich. Zdecydowano o przekazaniu do trwałej administracji PGR-om wszystkich majątków niezasiedlonych bądź zasiedlonych tylko częściowo [Łach 1993]. Założenia, będące niegdyś siedzibą rodów szlacheckich, stawały

się domami wielorodzinnymi zarządców. Pałace i dwory adaptowano na mieszkania i biura pracowników PGR-ów. W otoczeniu dworu lub pałacu jedynie podwórze gospodarcze i dawny folwark, poddane modernizacji, nadal pełniły pierwotne funkcje. Najgorszy los spotykał część parkową założeń. Parki przestały być potrzebne ówczesnym gospodarzom, tracąc swą reprezentacyjną i rekreacyjną funkcję. Skutkowało to wycinkami starodrzewu parkowego służącego włodarzom jako drewno opałowe. Dewastacje nasilały się mimo istniejących przepisów zakazujących prowadzenia radykalnych przekształceń układów kompozycyjnych założeń. Ówczesni zarządcy odnosili się do tych miejsc z brakiem szacunku, nie ukrywając żywionej urazy wojennej do poprzednich właścicieli. Często brakowało im też świadomości obcowania z zabytkiem [Jackiewicz-Garniec, Garniec 2001].

Lata 40. i 50. podtrzymały nadal negatywny stosunek do założeń, mający również silny kontekst ideologiczny. Przejawiał się on w walce o zatarcie, zniszczenie śladów wielkiej własności ziemskiej. Dodatkowym elementem mającym wpływ na złe postrzeganie zabytkowych założeń był fakt traktowania ich jako ponemieckiej spuścizny tych ziem [Knercer 1995]. Zaczęły przeważać również względy gospodarcze takie jak nieopłacalność remontów.

W latach 70.–90. założenia dworsko i pałacowo-ogrodowe należały najczęściej do Agencji Własno-

ści Rolnej Skarbu Państwa (następnie Agencja Nieruchomości Rolnych), specjalnie powołanej instytucji, której zadaniem było znalezienie nowych użytkowników i właścicieli.

Większość obiektów była już wówczas wyeksploatowana, po czym pozostawiona bez opieki. Założenia w Prośnie (ryc. 6), Arklitach, Świętym Kamieniu, Borkach Kętrzyńskich, znane w okresie swej świetności z wyjątkowych walorów architektonicznych, w latach siedemdziesiątych niezwykle podupadły.

W drugiej połowie lat 90. nastąpiły znaczące zmiany. Wiele założeń przeszło w ręce prywatnych inwestorów bądź przekazano w dzierżawę. Zmiany prawne, które zaszły w Polsce po 1989 roku, przyniosły szersze możliwości ochrony założeń. Zaczęto przeprowadzać prace rewaloryzacyjne, między innymi założeń pałacowo-ogrodowych w Łężanach (ryc. 7), Wajsznorach, Nakomiadach Rodelach, Kątach.

Właściciele parków w Prośnie, Jegławkach, Wopławkach, Skandławkach przygotowują dokumentację pozwalającą na rozpoczęcie prac konserwatorskich i rewaloryzacyjnych.

Przywracanie założeń do świetności wiąże się obecnie często ze zmianą pełnionej funkcji. Niesie to ze sobą potencjalne zagrożenia. Jednak poprawnie wprowadzona do obiektów nowa funkcja może nie zaszkodzić charakterowi miejsca. Zrewaloryzowane obiekty okolic Kętrzyna potwierdzają, iż czerpanie

Fig. 6. Garden palace complex in Prosna 1924–1930 and 2013 (source: image from www.bildarchiv-ostpreussen.de, K. Ruszczycka)

Ryc. 6. Założenie pałacowo-ogrodowe w Prośnie stan z lat 1924–1930 i 2013 r. (fot. www.bildarchiv-ostpreussen.de, K. Ruszczycka)

fuel by the new administrators. The devastation continued despite the introduction of laws that prohibited radical transformations in historic estates. Local administrators showed no respect for the properties managed, and many of them held a bitter grudge against the pre-war owners. Most administrators had never had the experience of working on historic sites, and they were simply unable to recognize their value [Jackiewicz-Garniec, Garniec 2001].

The destruction of historic manors and palaces continued in the 1940s and 1950s, and it had a strong ideological base. The aim of Poland's socialist authorities was to permanently eradicate all traces of oppressive land ownership. The fact that landed estates in the region were regarded as remnants of German heritage further contributed to

their demise [Knercer 1995]. Many estates fell into ruin simply because they were too costly to repair.

Between the 1970s and 1990s, most manors and palaces were administered by the Agricultural Property Agency of the State Treasury (the then Agricultural Property Agency), an organization which was called into existence to find new owners and tenants for historic properties.

At the time, the vast majority of sites had already suffered extensive damage and were abandoned. The estates in Prosna (Fig. 6), Arklity, Święty Kamień and Borki Kętrzyńskie which had been once renowned for their unique architectural design, became largely dilapidated in the 1970s.

The second half of the 1990s witnessed numerous changes. Many estates went into the hands of private owners or tenants. Legislative changes introduced in Poland after 1989 created new opportunities for the conservation of heritage sites. Palaces and manors in Łęczany (Fig. 7) Wajsznory, Nakomiady, Rodele, Kąty have been restored.

The owners of the parks in Prosna, Jegławki, Wopławki and Skandławki are presently developing

planning documents for revitalization projects. In many cases, the function of the restored estates has to be changed, which can create additional problems, but professional revitalization projects do not obliterate the original landscape. Renovated sites in Kętrzyn county are the best proof that noble estates cannot be effectively restored to their former glory in isolation from their historical context. The authors of a revitalization project in Nakomiady opened a ceramics factory which makes reference to the first plant that had been founded on the site in the early 18th century to supply pottery and artifacts to the expanded palace.

The surviving estate gardens face numerous problems related to the change or absence of owners, change of function, absence of legal protection, many years of neglect, vanishing landscape, scarcity of funds, bad planning, hurried and unpremeditated decisions, exceeded landscape capacity, adverse modifications introduced by tenants, vandalism, tenants' reluctance to recognize the site's historic value, abandonment, and lack of interest on behalf of the local community [Zachariasz 2018]. Many estates are

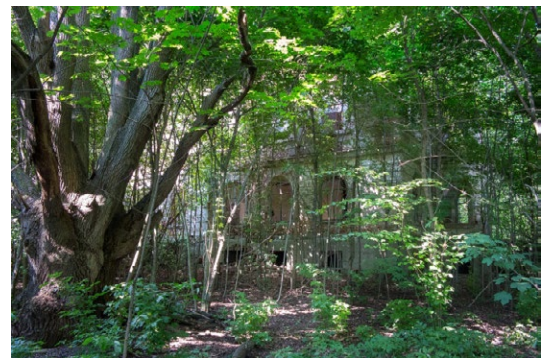

Fig. 7. Garden palace complex in Łęczany after restoration (photo by K. Ruszczycka, 2014)

Ryc. 7. Rewaloryzowane założenie pałacowo-ogrodowe w Łęczanach (fot. K. Ruszczycka, 2014)

Fig. 8. Present condition of garden palace complex in Silginy (photo by K. Ruszczycka, 2013)

Ryc. 8. Stan istniejący założenia pałacowo-ogrodowego w Silginach (fot. K. Ruszczycka, 2013)

z historii miejsca pozwala na odnalezienie i wykorzystanie najciekawszych aspektów z przeszłości do przywrócenia jego piękna. Na przykład w zrewaloryzowanym założeniu w Nakomiadach sięgnięto do historii miejsca, tworząc manufakturę ceramiczną, nawiązującą do pierwszej powstałej tu na początku XVIII wieku na potrzeby rozbudowy pałacu.

Zabytkowe ogrody, które zachowały się do dziś, borykają się z wieloma nowymi problemami takimi jak: zmiana bądź brak właściciela, zmiana funkcji, brak ochrony prawnej, wieloletnie zaniedbania, zatarcie kompozycji, niedoinwestowanie, złe planowanie oraz pochopne i przypadkowe decyzje, niekorzystne modyfikacje wprowadzane przez użytkowników, wandalizm i brak wrażliwości użytkowników, brak opieki i ochrony, małe zainteresowanie społecznością lokalnych tego rodzaju obiektami [Zachariasz 2018]. Z drugiej strony, nabywanie założeń przez właścicieli prywatnych rysuje problem ograniczonego lub w niektórych przypadkach wręcz braku dostępu osób zainteresowanych zabytkowymi obiektami. Założeniami pałacowo-ogrodowymi o utrudnionym dostępie są obecnie na przykład Rodele, Jegławki, Tołkiny oraz Drogosze.

Poruszone wyżej problemy nie omijają również założeń powiatu kętrzyńskiego. W ostatnich latach coraz wyraźniej postępuje proces ich destrukcji. Założenia w Arklitach, Borkach, Stachowiźnie, Silginach

(ryc. 8) znajdują się już w stanie ruiny.

Na szczęście w większości obiektów nadal możliwe jest odczytanie układów przestrzennych ogrodów, ich dużych fragmentów bądź pojedynczych elementów. Założeniami o możliwej do odczytania kompozycji są między innymi: Rodele, Brzeźnica, Kałki, Jegławki, Święty Kamień, Skandławki, Drogosze, Stara Różanka (ryc. 9).

W założeniu w Koczarkach, Skierkach, Stachowiźnie (ryc. 10) układ przestrzenny jest już obecnie zupełnie zatarty i niemożliwe jest jego odczytanie.

Dynamiczne procesy powodujące zanik kompozycji wyraźnie utrudniają, a niekiedy nawet uniemożliwiają odtworzenie pierwotnego układu. Należy więc dołożyć wszelkich starań, aby ratować szczególnie te, które niedługo znikną bezpowrotnie.

Podsumowanie

Zabytkowe ogrody, na równi z innymi elementami dziedzictwa kulturowego, wymagają stałych działań ochronnych i konserwatorskich. To co świadczy jednak o ich wyjątkowym charakterze, to złożona kompozycja, nawarstwienia stylowe związane z poszczególnymi epokami i usytuowaniem, starannie dobrane rośliny, tworzywa i elementy małej architektury. Materiał roślinny wpływa na niezwykle dynamizm tego

działa sztuki, które podlega permanentnym zmianom podczas naturalnych procesów [Mitkowska 2012].

Obecnie większość założeń dworsko/pałacowo-ogrodowych powiatu kętrzyńskiego, pozostawionych bez opieki, poddawana jest silnym procesom degradacyjnym. Destrukcja tkanki architektonicznej oraz roślinnej postępuje w niezwykle szybkim tempie. Czas zaciera układy kompozycyjne w opuszczonych zabytkowych ogrodach. Dziesiątkowany jest starodrzew. Wszechobecnie występująca silna ekspansja samosiewów powoduje zanikanie historycznych układów przestrzennych. Niezabezpieczone budynki ulegają szybkiemu niszczeniu, a niekiedy nawet zawaleniu.

Jedynie nieliczne obiekty powiatu kętrzyńskiego poddano pomysłnemu procesowi rewitalizacji. Większość z uratowanych założeń od lat dziewięćdziesiątych tego wieku znajduje się w rękach prywatnych. Nowym właścicielom przyszło jednak zmierzyć się z wieloma proble-

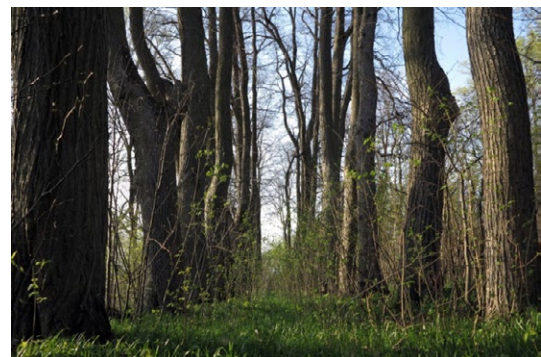

Fig. 9. Present condition of garden palace complex in Stara Różanka (photo by K. Ruszczycka, 2013)

Ryc. 9. Stan istniejący założenia pałacowo-ogrodowego w Starej Różance (fot. K. Ruszczycka, 2013)

Fig. 10. Present condition of garden palace complex in Stachowizna (photo by K. Ruszczycka, 2013)

Ryc. 10. Stan istniejący założenia pałacowo-ogrodowego w Stachowiznie (fot. K. Ruszczycka, 2013)

purchased by private investors, and although this scenario guarantees much needed funding, it may also limit public access to places of historical interest. This is presently the case with the palaces and gardens in Rodele, Jegławki, Tołkiny and Drogosze.

These and other problems affect many estates of Kętrzyn county whose demise has accelerated in recent years. The manors and palaces in Arklity, Borki, Stachowizna and Silginy (Fig. 8) have fallen into a state of partial or complete ruin.

Fortunately, the original spatial layout of gardens or scenic elements has been preserved to this day in many estates, including in Rodele, Brzeźnica, Kałki, Jegławki, Święty Kamień, Skandławki, Drogosze, Łęczany and Stara Różanka (Fig. 9).

The landscapes of the estates in Koczarki, Sierki and Stachowizna (Fig. 10), have been obliterated beyond recovery.

Dynamic processes that cause the disappearance of the original composition clearly hinder, and sometimes even render impossible the restoration of the original design. It is therefore necessary to make every effort to save those that, without intervention, will soon disappear forever.

Conclusions

Historic gardens and other cultural heritage elements require continuous maintenance and conservation. Such unique sites are characterized by intricate landscapes which incorporate diverse materials, elements and styles that have evolved in different regions and periods throughout history. The use of plants turns such sites into living art forms that undergo permanent changes resulting from natural processes [Mitkowska 2012].

Today, the majority of gardens in abandoned manors and palaces in Kętrzyn county are verging on ruin. The destruction of buildings and the natural landscape is progressing faster than ever. The carefully sculpted scenery of garden landscapes has vanished over time. Old trees are being decimated. The rapid expansion of wild plants obliterates the original landscape design. Abandoned buildings continue to deteriorate, and many of them collapse.

Successful restoration projects have been carried out in very few estates in Kętrzyn county. Most of the properties that have been rescued since the 1990s are privately owned. The restoration of old manors and palaces was a daunting task for most new owners. The estates were rarely sold in their original shape and form, which implies that very few of them have been comprehensively restored. The reinstatement of historic gardens proved to be a particular challenge.

Vantage points offering views of the surrounding landscape are nearly impossible to re-create. Restoration efforts have often led to a complete change of a site's function, but in most cases, such alterations have not adversely influenced estates' historic value.

Estate gardens are not only collections of valuable plant species, but they are also recognized for the artistic merit of landscaping efforts. For this reason, conservation projects tend to focus on the cultural value of palace gardens rather than the biological quality of plant material [Mitkowska 2012]. Many palace and manor gardens in Kętrzyn county are objects of great cultural value, but most of them are in dire need of restoration.

Katarzyna Ruszczycka

University of Warmia and Mazury in Olsztyn
Department of Landscape Architecture and Agritourism

Endnotes

¹ NID today

² Country villa (villa rustica or villa Suburban) your system most resemble Roman house from earlier periods. Villa rustica was the residence of goods manager, supervisor rural areas. In addition to the home supervisor it hosted the buildings for the service and slaves and out-buildings.

mami. Nieliczne zespoły udało się im nabyć w niezmienionych granicach, co ułatwia kompleksowe działania ochronne. Szczególnie skomplikowana stała się ochrona otoczenia zabytkowych ogrodów. Trudno dziś o zachowanie tak ważnego elementu kompozycyjnego jakim są dalekie otwarcia widokowe. Działania zmierzające do ratowania założeń często wiązały się z koniecznością zmiany funkcji obiektu. Szczęśliwie nie obserwuje się tu jednak utraty wartości historycznych obiektu, często będącej następstwem tej zmiany.

Historyczne walory ogrodów kojarzone są najczęściej z występującym w nich starodrzewem, choć te najwyższe wartości wiążą się z uzyskaną rangą artystyczną i kompozycyjną. Najistotniejsza dla ochrony zabytkowych ogrodów jest więc nie biologiczna jakość materiału roślinnego, lecz ocena zjawisk artystycznych – kulturowa wartość obiektu [Mitkowska 2012]. Taką wartość nadal ma wiele założeń dworsko/pałacowo-ogrodowych w okolicach Kętrzyna, które wymagają ciągłej ochrony.

Katarzyna Ruszczycka

Katedra Architektury Krajobrazu
i Agroturystyki
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Przypisy

¹ Dzisiaj NID.

² Willa wiejska (*villa rustica* lub *villa suburbana*) swoim układem najbardziej przypominała dom rzymski z wcześniejszych okresów. *Villa rustica* stanowiła miejsce zamieszkania

zarządcy dóbr, sprawującego nadzór nad terenami wiejskimi. Oprócz domu nadzorca na jej terenie mieściły się zabudowania dla służby i niewolników oraz obiekty gospodarcze.

Literature – Literatura

1. Gräfin zu Dohna U., 1993. Gärten und Parken in Ostpreußen: 400 Jahre Gartenkunst. Herford.
2. Jackiewicz-Garniec M., Garniec M., 2001. Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich. Studio Arta, Olsztyn.
3. Knercer W., 1995. Stosunek państwa i społeczeństwa polskiego do spuścizny kultury niemieckiej Warmii i Mazur w pierwszych latach po II wojnie światowej. Referat wygłoszony na konferencji naukowej „Wobec dziedzictwa historycznego Prus Wschodnich (1945–1990)”. Olsztyn.
4. Knercer W., 2002. Otoczenie siedzib szlacheckich. O sztuce ogrodowej na Warmii i Mazurach [w:] S. Achremczyk (red.), Życie codzienne na dawnych Ziemiach Pruskich. Olsztyn.
5. Knercer W., Zwierowicz M., 1997. Zapomniane piękno. Rocznik Olsztyński, XVII, 440–443.
6. Knercer W., 1999. Założenia pałacowo-parkowe i dworsko-parkowe dawnych Prus wschodnich na terenie województwa olsztyńskiego [w:] Współczesne dziedzictwo? O postawach wobec dziedzictwa Ziemi Zachodnich i północnych. Poznań.
7. Łach S., 1993. Przekształcenia ustrojowo-gospodarcze w rolnictwie Ziemi Zachodnich i Północnych w latach 1945–1949. Słupsk.
8. Michałowski A., 1992. Parki i Ogrody Zabytkowe w Polsce. Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Warszawa.
9. Mitkowska A., 2012. Rozważania o wartości ogrodów zabytkowych dla ich

ochrony konserwacji [w:] B. Szmygina (red.), Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków. Warszawa-Lublin.

10. Mitkowska A., Łakomy K., 2008. Ochrona obiektów krajobrazowych i ogrodowych z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-przyrodniczych poprzez odczytanie i eksponowanie *genius loci* [w:] B. Szmygina (red.), Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce. Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa – Lublin.
11. Mitkowska A., Sieniak M., 1998. Tezaurus Sztuki ogrodowej. Rytm, Warszawa.
12. Sikora D., 2008. Parki historyczne w rejestrze zabytków – ustalenie przedmiotu i zakresu ochrony, problemy weryfikacji rejestru, granice ochrony konserwatorskiej [w:] Kurier Konserwatorski 7, 11.
13. Sikorski J., 1983. Dzieje Warmii i Mazur w zarysie. 2, Od 1871 do 1975 roku. OBN im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, PWN Warszawa.
14. Zachariasz A., 2008. Zabytkowe ogrody – problemy rewaloryzacji, utrzymania i zarządzania w świetle założeń Karty Florenckiej [w:] Zarządzanie krajobrazem kulturowym. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego 10. Komisja Krajobrazu Kulturowego, Sosnowiec, 155–156.
15. Zachariasz A., 2007. Zabytkowe parki i ogrody publiczne we współczesnym krajobrazie – problemy rewaloryzacji [w:] J. Rylke (red.) Przyroda i Miasto X, cz. I, Warszawa, 328–354.